

Н. Г. Стоколос (Рівне)

## КОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА" В 1941-1942 рр.

Невід'ємною складовою німецько-фашистських планів нападу на Радянський Союз було активне використання релігійного чинника. Ці розрахунки були далеко небезпідставними, оскільки спиралися як на ґрунтовну поінформованість німців про ставлення радянського керівництва до релігії і церкви та реальний стан справ у цій сфері духовного життя в СРСР, так і на їх багатий досвід у самій Німеччині й у інших окупованих країнах Європи<sup>1</sup>.

Наукове дослідження названої теми було розпочато в 60-70-х роках ХХ ст. у працях українських дослідників в діаспорі (США, Канаді), які під час Другої світової війни знаходилися в Україні й були очевидцями подій. Здебільшого це церковні історики А.Дублянський, І.Власовський, С.Савчук та Ю.Мулик-Луцик<sup>2</sup>. Крім особистого викладу баченого і пережитого, їхню увагу привернула проблема церковної канонічності розколених частин Православної церкви в Україні. Т.Міненко і В.Косик<sup>3</sup> ґрунтовніше досліджували дану проблему, використавши матеріали закордонних церковних архівів, які для дослідників в Україні були недоступними.

Російські дослідники, зокрема М.Шкаровський, О.Васильєва, М.Одинцов<sup>4</sup> та інші оцінюють українські події церковної історії з позицій російського православ'я, не заглиблюючись в історичний український контекст.

Значний внесок у дослідження даної проблеми зробили українські історики, зокрема Ю. Волошин, В.Гордієнко, О.Лисенко, В.Пашенко<sup>5</sup> та ін. їхні праці ґрунтуються на матеріалах українських архівів.

Автор даної статті поставив за мету розкрити характер, механізми і методи здійснюваних окупаційною адміністрацією рейхскомісаріату "Україна" в 1941 - 1942 рр. інституалізаційно-конфесійних трансформацій та їх наслідки для національного, духовного, церковно-релігійного життя українців.

Політика творців "нового порядку" щодо церковно-релігійного життя на окупованих землях мала свої особливості і водночас була чітко зорієнтована на виконання наступних основних завдань: підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизму<sup>6</sup>; встановлення ефективного контролю за діяльністю релігійних організацій усіх конфесій; сприяння дробленню релігійного руху на окремі течії; зовнішнє і внутрішнє руйнування традиційних стабільних церковних структур з метою запобігання можливій консолідації їх лідерів для боротьби проти Німеччини; заборона створення єдиних церков; максимальне використання релігійних організацій для сприяння німецькій адміністрації та наступна примусова зміна характеру релігійних вірувань населення на нехристиянські.

Серед важливих питань конфесійної політики окупантів на початку Великої Вітчизняної війни були всіляке сприяння антиросійським настроям в Україні, перешкоджання впливу Російської православної церкви на населення, викорінення російської мови з громадського та церковного вжитку<sup>7</sup>. Особлива увага цим питанням приділялася на нараді у Гітлера 29 вересня 1941 р., де наголошувалося, що "Велика Україна у з'єднанні з Росією означає небезпеку". Саме тому давалися вказівки: "...Все російське, що на даний момент має місце, повинно поступово припинитись", а "у мішано заселених областях українці мусять бути поставлені над росіянами". На цій же нараді категорично стверджувалося, що "єдина сильна церква... не в інтересах Німеччини"<sup>8</sup>.

Упродовж осені 1941 р. у німецьких таємних директивах щодо України містилися вимоги: перешкоджати діяльності "поквапливих елементів із Західної України"; "заборонити в'їзд їхнім представникам з Генерального губернаторства"; "релігійні відправи на території, заселеній українцями, повинні проводитися лише українською мовою"; "зупиняти кожний вияв російського православ'я та його священиків, а також в'їзд до рейхс-комісаріату "Україна" посланців будь-яких конфесій з інших країн"<sup>9</sup>.

Загарбницькими, імперськими цілями, а не якоюсь особливою прихильністю до українців та їхніх національних прагнень у церковно-релігійній сфері мотивувалися й вказівки німецької директиви від 20 листопада 1941 р.: "Дозволяється Українська автокефальна церква та інші конфесійні об'єднання. Церковні представники з інших держав мають бути виселені з підпорядкованих німецькій адміністрації територій"<sup>10</sup>.

Оскільки ідеї нацизму були принципово несумісні з християнством", яке трактувалось як релігія лише слабких і принижених, єврейська за походженням і небезпечна, то в Німеччині приступили до створення нової неоязичницької за своєю суттю релігії - "германський рух за віру", що сакралізував фюрера: Гітлер оголошувався новим месією, який прийшов на землю, щоб врятувати світ від євреїв та інших неповноцінних рас. Яка релігія мала замінити населенню окупованих земель християнство, вирішено не було, але те, що в перспективі християнські церкви були приречені на знищення, не підлягало сумніву<sup>12</sup>.

Це були плани, так би мовити, стратегічного характеру, а на початковому етапі окупації чи не на перше місце висувалися питання контролю за діяльністю релігійних організацій, ретельного вивчення настроїв духівництва та найактивніших парафіян, укорінювання агентури в церковних адміністративно-управлінських структурах і вербування агентів із середовища духівництва. Цим займався спеціальний церковний відділ системи Головного управління імперської безпеки. Його висококваліфіковані спеціалісти створили розгалужену агентурну мережу в релігійних організаціях, забезпечували просування потрібних людей на важливі ієрархічні посади, у громадські організації, церковне середовище<sup>13</sup>.

Водночас слід зазначити, що саме із Західної України впродовж усіх неймовірно важких років німецької окупації постійно надходили імпульси, спрямовані на всебічний розвиток у східних областях України православного церковного життя, на протидію можливості остаточної втрати ним своєї самотності<sup>14</sup>.

Визначальною рисою православного церковного життя в Україні у період від літа 1941 до весни 1944 рр. було існування та гостре протистояння двох православних церков, адміністративні центри яких знаходилися на Волині - в Луцьку й у Кременці. Автономну православну церкву (АПЦ) очолював архієпископ (з грудня 1941 р. - митрополит) Олексій (Громадський). Після його трагічної загибелі 7 травня 1943 р. вона залишилася фактично без глави, оскільки на той час окупаційна влада примусово скасувала традиційну систему управління церквами. Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) протягом усього часу її існування очолював архієпископ, а з травня 1942 р. - митрополит Полікарп (Сікорський).

Гостра конкуренція між двома українськими православними конфесіями, взаємні претензії та звинувачення негативно впливали на духовне життя України. Церковний розбрат полегшив німецькій владі цілеспрямоване, перманентне втручання в церковне життя, використання православного духівництва в своїх політичних цілях.

Це, без сумніву, не було ані випадковістю, ані виявом особистих амбіцій

окремих церковних владик, а наслідком добре обміркованої й наперед визначеної політики окупантів, які зробили все можливе для того, щоб не допустити створення єдиної Української православної церкви<sup>15</sup>.

Як свідчать матеріали архівів тієї доби<sup>16</sup>, та безпосередні учасники описуваних подій<sup>17</sup>, німці не просто пасивно допустили церковний розбрат і створення на українських землях двох православних церков, а й певним чином посприяли цьому<sup>18</sup>.

Драматизм ситуації в українському православ'ї періоду Другої світової війни полягав ще й у тому, що німці вміло скористалися сильним потягом національно свідомої української інтелігенції до організації церкви з виразними національними рисами. Він набув особливого поширення в тих місцевостях, де українізація православного парафіяльного життя здійснювалася й дала плідні результати за часів II Речіпосполитої. Сприятливий ґрунт для творення саме такої церкви був і там, де в недалекому минулому діяли громади УАПЦ. Керуючись вказівками рейхсміністра окупованих східних територій А.Розенберга про всіяке сприяння антиросійським настроям в Україні, німці спочатку уважно спостерігали за розвитком подій у релігійній сфері, не заважали розвитку прагнень православних українців створити церковну організацію, незалежну від Московської патріархії, а з часом (у листопаді 1941 р.) Міністерство окупованих східних територій дало дозвіл митрополитові Діонісію включити до своєї юрисдикції православне населення "з визволених українських земель" на підставі томосу вселенського патріарха 1924 р.«.

Перші кроки щодо влаштування православного церковного життя на українських землях, які увійшли до складу рейхскомісаріату, були зроблені митрополитом Діонісієм (Валединським) - главою собору єпископів Православної церкви в Генеральному губернаторстві. У середині липня 1941 р. він отримав листа від архієпископа поліського і пінського Олександра, в якому йшлося про реалії церковного православного життя на Волині та Поліссі. Оскільки отриманої інформації виявилось недостатньо для виражених рішень і відповідних дій, митрополит Діонісій скористався послугами Ю.Мулика-Луцика, який з приватною метою збирався їхати на Волинь. Він погодився не лише з'ясувати наміри архієпископа Олексія щодо можливості відновлення канонічного підпорядкування Варшаві, а й передати йому листа від голови Українського допомогового комітету<sup>20</sup> у Варшаві полковника І.Поготовка та дізнатися для нього про плани архієпископа Олексія щодо майбутнього влаштування церковного життя на Волині. Під час аудієнції Ю.Мулика-Луцика у владики Олексія, яка відбулася 3 серпня, він з'ясував, що останній не збирається повертатися під юрисдикцію митрополита Діонісія<sup>21</sup>. Свою принципову позицію щодо автокефалії Православної церкви в Польщі, неможливості тогочасної юрисдикційної підлеглості Варшаві православних громад України та мотивів підпорядкування Московській патріархії він виклав у листі до митрополита Діонісія, датованому 2 серпня 1941 р.<sup>22</sup>.

Митрополит Діонісій у листі від 11 серпня 1941 р. до архієпископів Олександра, Олексія й єпископа Полікарпа повідомляв, що він відновлює свою юрисдикцію над тією частиною церкви, яка виявилася тимчасово відірваною радянською окупацією. У цьому листі він дав вказівки щодо організації 4-х єпархій (Поліської, Кременецької, Луцької та Житомирської) і висвятив єпископа Полікарпа в сан архієпископа з титулом "луцький і ковельський"<sup>23</sup>.

Безпосередній початок організації Православної церкви на засадах канонічної підлеглості Московській патріархії було покладено таємним обла-

сним собором єпископів Православної церкви, який відбувся 18 серпня 1941 р. у Почаївській лаврі. Собор у складі його голови архієпископа Олексія, членів собору архієпископа Симона (Івановського) та єпископів Пантелеймона (Рудика) і Веніаміна (Новицького) констатував, що, оскільки всі єпископи Західної України "дали свого часу підписку про підпорядкування Московській патріархії...", то "ні окремі єпископи, ні навіть собор єпископів області не можуть утворити автокефалії самочинно, а тому до вирішення цієї справи на помісному соборі Української православної церкви... ця церква повинна залишитися підпорядкованою Московській патріархії, але з правами автономії, яку свого часу надала їй церква російська"<sup>24</sup>.

Собор у Почаєві ухвалив наступне: "1) До помісного собору Православної церкви в Україні в складі ієрархії, духовництва і мирян уважати нашу церкву і її ієрархію в канонічній залежності від церкви російської. 2) Привернути нашій церкві права автономії й автономного управління. 3) Надати старійшому з наявних ієрархів Православної церкви на Україні, архієпископу Олексію стосовно до 34 Апост. прав права обласного митрополита. 4) Рахувати екзархат у Західній Україні прикоротившим своє існування, а екзархат митрополита Миколая, покинувшого свій екзархат і єпархію Волинську і священно-архімандри́тство в Почаївській лаврі на час великої небезпеки, утратившим свої уповноваження як по екзархату, так і по єпархії і Лаврі"<sup>25</sup>.

Можна погодитися з І.Власовським та сучасним істориком РПЦ, протоієреєм В.Ципіним, які наголошують, що обласний собор єпископів у Почаєві 18 серпня 1941 р. не мав ніяких прав скасовувати екзархат і позбавляти митрополита Миколая попереднього титулу - екзарха західних областей України і Білорусії<sup>26</sup>.

Аргументованим також є висновок І.Власовського та солідарних з ним у цьому питанні дослідників українського православ'я В.Пашенка й О.Сагана про те, що цим рішенням "започаткувався конфлікт з Московською патріархією та вносився розкол у саме православ'я на українських землях"<sup>27</sup>. З цим рішенням собору в Почаєві погодилися всі ієрархи Православної церкви, які були на Волині, крім двох - архієпископів Полікарпа й Олександра.

Негативне ставлення до рішень собору єпископів у Почаєві висловив варшавський митрополит Діонісій. Доводячи неправомірність його ухвали про юрисдикційне підпорядкування Православної церкви в Україні Московській патріархії, він у листі до архієпископа Олексія від 23 жовтня 1941 р. послався на такі аргументи: по-перше, мови не може бути про підпорядкування Православної церкви в Україні церкві московській, оскільки "...під теперішню пору не існує правильної й на засадах канонічних організованої церкви російської"; по-друге, Православна церква в Україні завжди була церквою незалежною і "перебувала в канонічному зв'язку з великою церквою Царгородською і з святійшим вселенським царгородським патріархом. Це авторитетно стверджує святійший вселенський царгородський патріарх синодально-канонічним томосом про автокефалію нашої св. Православної церкви, з дня 13 листопада 1924 р."; по-третє, канонічне право забороняє поширювати терени своєї області за рахунок іншої, і "в цьому відношенні Московська патріархія з її містоблюстителем митрополитом Сергієм, підпорядковуючи собі терени нашої св. Автокефальної церкви, поступила всупереч приписів канонічних"<sup>28</sup>.

Слід зазначити, що відразу після встановлення німецької окупаційної влади в багатьох місцевостях України почали стихійно виникати самодіяльні громадсько-церковні організації, які найчастіше називалися парафіяльними ініціативними групами чи церковними комісіями. У великих містах вони, як правило, називалися церковними радами. Наприкінці 1941 р. в Україні функціонувало вже 8 єпархіяльних церковних рад<sup>29</sup>.

Своє принципове ставлення до влаштування православного церковного життя чітко визначила "Українська рада довір'я на Волині", до складу якої входило майже 20 представників української громадськості та православного духовництва. Розглянувши питання про становище Православної церкви, учасники засідання ради 1 вересня 1941 р. ухвалили: "Стоячи на тій нерушій основі, що церква на Україні, як могутній фактор національно-релігійного і морального виховання народу, повинна бути церквою національною і українською, рада довір'я вважає, що такою Православна церква могла бути тільки тоді, коли вона буде незалежною, автокефальною"<sup>30</sup>.

Отже, із самого початку німецької окупації України в середовищі української інтелігенції виник потяг до створення Української автокефальної православної церкви, яка була б повністю незалежною від будь-якого релігійного центру, що перебував за межами України.

Оскільки ж у той час у Варшаві вже мали інформацію про рішення таємного Почаївського собору від 18 серпня 1941 р., то було прийнято рішення про кандидатуру на "тимчасового адміністратора". Ним став єдиний в Україні архієрей-українець, який залишився вірним митрополиту Діонісію - архієпископ луцький і ковельський Полікарп (Сікорський). Оскільки ж діями Української Народної Республіки у Варшаві було визнано, що „незручно" призначати його "не з волі свого народу", то й було організовано 13 грудня в Рівному засідання "Наради представників церковних рад Волині" (інша назва - "Всеукраїнський церковний собор"), де було засуджено діяльність архієпископа Олексія та рішення Почаївського собору щодо автономного статусу Православної церкви в Україні й ухвалено звернення до митрополита Діонісія призначити тимчасовим адміністратором Православної церкви на звільнених землях України архієпископа луцького і ковельського Полікарпа<sup>31</sup>.

Мине зовсім небагато часу й архієпископ холмський і підляський Іларіон (І.Огієнко) у своєму відкритому листі до "голови собору єпископів св. Православної автокефальної церкви в Генерал-губернаторстві Діонісія" від 12 лютого 1942 р. оприлюднить окремі, але дуже суттєві деталі, що стосувалися обставин утворення Української автокефальної православної церкви. Він твердив, що митрополит Діонісій, продовжуючи самовладно втручатися в справи Православної церкви на теренах рейхскомісаріату, цим вносить "розклад у Православну церкву в Україні". З цього листа випливає, що з незрозумілих для владики Іларіона причин митрополит Діонісій не тільки приховував від собору єпископів Генерального губернаторства своє попереднє листування з православними ієрархами України, розпорядження стосовно влаштування церковного життя на території, яка йому була канонічно непідлеглою, а й продовжував так діяти й надалі<sup>32</sup>.

Отже, в окупованій Україні наприкінці 1941 - на початку 1942 рр. було започатковано дві православні конфесії: Автономну православну церкву на чолі з митрополитом Олексієм, яка перебувала в юрисдикції Московської патріархії, та Українську автокефальну православну церкву, очолювану її тимчасовим адміністратором - архієпископом Полікарпом.

Одночасно з формуванням цих двох конфесій в українському православ'ї та загостренням протистояння між ними протягом осені - зими 1941 р. у громадських і церковних колах окупованої німцями України мало місце велике прагнення до відновлення Київської митрополії.

Один з керівників Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) П.Рибачук так висловив своє розуміння ролі церкви в нових, надзвичайно складних політичних умовах: "Українська церква має бути не тільки релігійним, а й політичним центром, завдання якого вести боротьбу за са-

мостійну Україну і виховувати українців у національному дусі. Автокефальна церква має відіграти керівну роль у створенні самостійної Української держави"<sup>33</sup>.

З проблемою відновлення Київської митрополії було безпосередньо пов'язане питання про претендента на митрополичу кафедру. На початку жовтня 1941 р. ВПЦР звернулася до провідних діячів Української Народної Республіки з проханням про сприяння справі надання німецькою владою офіційного дозволу на переїзд архієпископа Іларіона з Холма до Києва. Про це йшлося в листі, надісланому главі Православної церкви в Генеральному губернаторстві митрополиту Діонісію.

Одним з перших серед провідних церковних діячів України цю кандидатуру на кафедру митрополита київського підтримав глава Греко-католицької церкви митрополит А.Шептицький, який писав у листі до владики Іларіона 21 жовтня 1941 р.: "Бажаю, щоб Ви... в цілій Україні відновили віру св. Володимира і митрополита Іларіона, віру вселенської церкви, віру сімох перших вселенських соборів"<sup>34</sup>.

8 грудня 1941 р. обласний собор єпископів Автономної православної церкви постановив: "Признати високопреосвященного архієпископа Іларіона Огієнка достойним кандидатом на вільну кафедру архієпископа київського і переяславського". У цій же постанові голові собору доручалося "покликати високопреосвященного Іларіона на цю кафедру" та "випросити у блаженнішого митрополита Діонісія благословення і дозвіл високопреосвященному Іларіону зайняти Київську кафедру"<sup>35</sup>. Владику Іларіона було сповіщено про цю ухвалу, на що він відгукнувся листом, в якому подякував архієпископу Олексію і собору єпископів за честь, виявлену йому. Він писав, що як тільки отримає перепустку, то відразу скористається нею<sup>36</sup>.

Бажання мати предстоятелем Української православної церкви владику Іларіона ухвалила на своїх зборах 22 грудня 1941 р. Українська церковна рада в Рівному. Вона просила собор єпископів у Генеральному губернаторстві "канонічно відпустити з своєї церкви архієпископа Іларіона"<sup>37</sup>.

Цим прагненням багатьох свідомих православних українців, які докладали зусиль до створення єдиної Української православної церкви, завадило як те, що владики Іларіон знаходився поза межами рейхскомісаріату, так і те, що в цьому важливому питанні не було єдності в середовищі православної ієрархії. Деякі з її представників мали намір зайняти кафедру митрополита київського<sup>38</sup>.

Але все ж головною перешкодою відновлення Київської митрополії стала німецька окупаційна влада<sup>39</sup>, яка не тільки не дала дозволу на приїзд до Києва архієпископа Іларіона, але й зробила все можливе для того, щоб будь-хто з українських православних владик не зайняв цієї кафедри. Таким діям окупантів нічого дивуватися, оскільки для них абсолютно неприйнятною була як ідея негайного відновлення Київської митрополії, так і постать можливого її глави - владики Іларіона, який більшу частину свого життя присвятив боротьбі за автокефалію церкви. Його позиція щодо необхідності самостійної та незалежної Української православної церкви, не чекаючи закінчення війни, була діаметрально протилежною німецькій<sup>40</sup>.

У той час посилилася конфронтація між владиками Олексієм і Полікарпом, яка виникла ще в процесі творення ними двох церковних центрів. Архієпископ луцький і ковельський Полікарп захищав правочинність титулу адміністратора Української автокефальної православної церкви, посилячись на рішення варшавського митрополита Діонісія, яке випливало з канонічності автокефалії, дарованої томосом 1924 р. для Православної церкви в межах тодішньої Польщі<sup>41</sup>. Олексій, митрополит волинський, екзарх Ук-

раїни, доводив, що автокефалія 1924 р. уже недейсна для України, оскільки відбулися політичні й адміністративні зміни: Польща внаслідок німецької окупації перетворилася на Генеральне губернаторство, і церковна юрисдикція митрополита Діонісія обмежується його територією; Православна церква на західноукраїнських землях після встановлення там у 1939 р. радянської влади опинилася під юрисдикцією Московської патріархії, і це підтвердили західноукраїнські єпископи, підписавши декларацію вірності Московському патріархату<sup>42</sup>.

У розпорядженні з Волинської духовної консисторії від 23 лютого 1942 р. "До о.о. благочинних Волинської єпархії" містилося твердження про безпідставність звинувачень собору єпископів у тому, що він творить церкву автономною, оскільки "своєю постановою від 25 серпня 1941 р. собор єпископів став на шлях автокефалії і вирішує церковні справи самостійно..."<sup>43</sup>.

Отже, конфлікт розгорався навколо питання про церковну юрисдикцію для Православної церкви в Західній Україні в період німецької окупації. Йшлося про канонічність Варшавської митрополії згідно з томосом 1924 р. чи Московської патріархії, яка тимчасово здійснювала свою юрисдикцію на західноукраїнських землях у 1939 - 1941 рр. Зрештою, ситуація ускладнювалася тим, що в 1941 - 1944 рр. на цих землях не було влади ні польської, ні радянської. Політично-адміністративні реалії були пов'язані з наявністю німецької окупаційної влади. Які ж правно-канонічні засади зобов'язували Православну церкву в цих умовах?

Архієпископ Полікарп як адміністратор УАПЦ доводив у своєму листі "До всього духовенства й вірних на українських землях суших" (8 квітня 1943 р.): "...Автокефалія надана в 1924 р. вселенським патріархом не Польщі, а Православній церкві на землях, які входили до складу Польщі, і цієї автокефалії ми не позбавлені через те, що ці землі часово були захоплені безбожниками більшшовиками"<sup>44</sup>.

Митрополит Олексій у своєму "Одвертому листі до владики Полікарпа" доводив: Полікарп, ставши тимчасовим адміністратором УАПЦ, "революційним шляхом відійшов від Москви", а "таким шляхом наша спільна мета - незалежність нашої церкви не може бути досягнута", оскільки "православні єпископи, хоч би зв'язані приналежністю до одного народу і спільністю національних переконань, не можуть покласти основ нової автокефалії, якщо вони не будуть це чинити в рамках своєї дотогочасової канонічної юрисдикції"<sup>45</sup>. Екзарх Автономної православної церкви в Україні митрополит Олексій стояв на тому, що "ми безсилі проти церковної дійсності. Ми не повинні в тому, що опинилися в 1940 р. в юрисдикції Московської патріархії, але повинні виходити з рамок тієї юрисдикції, коли хочемо, щоб наша майбутня автокефалія була канонічною і законною"<sup>46</sup>.

Зі свого боку, архієпископ Полікарп як адміністратор УАПЦ стояв на тому, що, коли звістка про його призначення дійшла до Москви, то вона викликала вкрай ворожу антиукраїнську реакцію патріаршого місцєблєститєля Сергія, який, за словами сучасників, зрозумів, що "Українська церква виривається і вирветься з московсько-імперіалістичних рук, що в Україні буде суто Українська церква"<sup>47</sup>.

Підґрунтя всіх тогочасних церковних подій в Україні архієпископ Полікарп бачив у тому, "чи бути нашій Православній церкві дійсно українською національною церквою з своєю рідною мовою в богослужінні, церквою, овіяною традиціями соборно-правними, всією її національно-культурною красою, чи, навпаки, бути їй зняряддям у руках купки москвофілів-єпископів для панування над українським народом Москви і духу московського"<sup>48</sup>.

Олексій, митрополит волинський, екзарх України, посиляючись на церковну історію, заперечував, що "Москва нищила особливості Української православної церкви та насаджувала московське православ'я"<sup>49</sup>. Він доводив, що всі церковні владики, які заклали канонічні підвалини Московської церкви й керували нею до XIX ст., були українцями, починаючи від митрополитів Кирила і Петра в XIII ст. і закінчуючи тим, що у XVIII ст. "церковне життя в Україні йшло під знаком панування в московській церкві наших же українців - Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Феофілакта Лопатинського й цілого сонму інших архієреїв, пресвітерів і вчених. Що вони вложили в церковне життя, то й сталося досі, бо ж 19-те століття може бути відмічене в історії московської церкви взагалі ліберальним духом, так що при кінці того століття була видрукувана навіть українська Євангелія. Як же можна говорити про специфічне "московське православ'я"?"<sup>50</sup>.

Отже, митрополит Олексій як глава Автономної православної церкви, яка визнавала над собою юрисдикцію Московської патріархії, відкидав звинувачення його в "москвофільстві". Звертаючись до владики Полікарпа, він писав: "Запевняю Вас, що я і брати-єпископи, що зі мною вкупі, не тільки бажаємо, але й стріমেся до того, щоб наша церква дійсно була національною, а москвофілами ми себе не рахували і з обуренням відкидаємо той зміст, який Ви вкладаєте цьому слову"<sup>51</sup>.

Митрополит Олексій запевняв: собор єпископів очолюваної ним Автономної православної церкви "став твердо на шлях автокефалії і керує справами Української православної церкви аж до того часу, коли всі автокефальні церкви, а разом з ними і Московська церква дадуть своє благословення на автокефальне існування нашої церкви канонічною дорогою"<sup>52</sup>.

Він доводив, що "постановив разом з братами-єпископами собі ціллю здобути незалежність нашій Українській церкві, автокефалію, при якій тільки і можливим виявиться відродження і розвиток цієї церкви. Але ж незалежність канонічну і законну...". Митрополит Олексій нагадував архієпископу Полікарпу, що "тяглість канонічного устрою є... передумовою прочного буття української автокефалії". Він попереджав: "Коли б Польська автокефалія і продовжувала своє існування", спиратися на неї означало "наразити б прийшлу автокефалію Української православної церкви на небезпеку невизнання її усіма Церквами". Далі він робив спроби переконати архієпископа Полікарпа: "...Треба пам'ятати і любити свою церкву і народ, подбати про такі шляхи, які б дозволили, щоб наш народ мав законну і канонічну автокефалію", і продовжував: "тільки з відродженням у ...народів державності, відроджено в них і церковні автокефалії". Він твердив: "Варшавська автокефалія з упадком Польщі перестала існувати і Вам триматися за неї не слід, щоб не пошкодити через те церкві Українській"<sup>53</sup>.

А тим часом у засобах масової інформації поширювалися конфронтаційні настрої щодо екзарха Олексія та його собору єпископів як "ставленників Москви"<sup>54</sup>. У свою чергу, Олексій звинувачував Полікарпа як "єресіарха" та "незаконного адміністратора", якому він ніколи не підпорядкується. Серед православного населення поширювалися чутки про "порушителей церковного миру", які "створюють анархію", здійснюють "надзвичайно шкідливу і для церкви, і для українського народу роботу". Як з однієї, так і з іншої церковної сторони стверджувалося, що очевидними в цій "роз'єднуючій" роботі є "методи залякування, обману, насильства, терору"<sup>55</sup>.

24 січня 1942 р. архієпископ Полікарп був прийнятий заступником рейхскомісара Е. Коха ландесгауптманом фон Ведельштадтом. Інформація про цю аудієнцію була оприлюднена в газеті "Волинь"<sup>56</sup>. У ній містилося фото візитерів, їхні запевнення у цілковитій лояльності щодо німецької влади, го-

товності до "співпраці для великого діла". Було висловлене побажання "повноти сил духовних і фізичних та незмінного успіху для остаточної перемоги над ворогами Сходу і Заходу... великого вождя німецького народу - Адольфа Гітлера". Адміністратор УАПЦ запевнив чиновників з рейхскомісаріату, що "за ту перемогу, разом зі своїми вірними, до духовної опіки над якими мене покликано, зноситиму молитви до всемогутнього Господа"<sup>57</sup>. Ця публікація викликала нову хвилю документів - відгуків з Волинської духовної консисторії Автономної православної церкви, в яких доводилася неканонічність статусу єпископа Полікарпа<sup>58</sup>.

Дійсно, стосунки між ієрархами двох церков весною 1942 р. набули такого загострення, що це вже викликало незадоволення німецької окупаційної влади. Німецькі аналітики, які готували щомісячні звіти про суспільно-політичну ситуацію на окупованих теренах України й обов'язково включали до них ґрунтовний виклад подій релігійно-церковного життя, в одному з них, за травень 1942 р., відзначали, що від місцевого населення до німецьких установ надходить дуже багато анонімних заяв. Практикою, "виipleканою свідомо й систематично в більшовицький час", вони кваліфікували мету більшості з тих заяв, автори яких звинувачували сусіда чи конкурента, обмовляючи його перед чинною владою<sup>59</sup>. На жаль, така практика виявилася притаманною й окремим ієрархам українських православних церков<sup>60</sup>. Найгіршим було те, що з площини церковно-канонічної полеміка майже відразу змістилася в політичну - надзвичайно небезпечну в умовах іноземної окупації. Якщо собор єпископів Автономної православної церкви в своїх відозвах Українську автокефальну православну церкву кваліфікував "сектою липківців", проголошував усіх її єпископів, пресвітерів і дияконів "безблагодатними"<sup>61</sup>, то собор єпископів УАПЦ називав своїх опонентів "псевдособором" і "москвофілами"<sup>62</sup>. Нерідко на адресу духовенства автономного православного напрямку з боку ієрархів УАПЦ висловлювалися звинувачення в тому, що вони нібито є агентами НКВС<sup>63</sup>.

15 березня 1942 р. митрополит Олексій розіслав по підлеглих йому парафіях відозву, в якій гостро засуджував антифашистський виступ в англійських часописах місцеблюстителя московського патріаршого престолу митрополита Сергія.

У цій відозві зокрема стверджувалося, що "з приходом німецьких військ на наші землі знову привнесено в повній мірі гноблену більшовиками свободу віри і церкви... Православна церква в Україні тішиться нині, під німецькою охороною, свободою і підтримкою, яких вона потребує для сповнення Божих цілей, і хто б не виступав з іншими твердженнями, йому не вдасться цієї справи порушити"<sup>64</sup>.

Немає підстав твердити, що митрополит Олексій був нещирим у цитованих висловлюваннях, але те, що ця відозва була замовлена окупантами, не викликає сумніву. Вона стала вимушеним виявом лояльності, засобом доведення окупаційній владі безпідставності тверджень ієрархів УАПЦ про "москвофілство" та "русифікаторство" Православної церкви автономного напрямку.

Ці спостереження та висновки підтверджуються й тим, що в наступній відозві, яка вийшла з Волинської духовної консисторії 20 березня 1942 р. й була адресована підпорядкованим їй благочинним, містився заклик "до офірної і відданої праці на ниві Христовій, з теплою молитвою, щоби Господь заховав свою св. церкву цілою і непорушною і дав скору перемогу над безбожною владою величому вождю непереможних військ Германії, визволивших від панувавшого безбожжя"<sup>65</sup>.

Стосунки між церквами ускладнилися ще більше, коли 8 квітня 1942 р.

владика Полікарп піддав сумніву щирість відгуку глави АПЦ на антифашистську заяву митрополита Сергія. Він назвав її "відозвою тактичного характеру" і вже не вперше кваліфікував ієрархів Автономної православної церкви "купкою москвофілів", "облудними ренегатами", "чужою українсько-му народові ієрархією"<sup>66</sup>.

У лютому 1942 р. архієпископ холмський і підляський Іларіон охарактеризував стан в українському православ'ї як "розвал, хаос і неспокій у Церкві". Він з гиркотою писав митрополиту Діонісію: "...Скрізь кинули брата на брата, скрізь пішла неперемінлива безбожна агітація, в часописах появилися статті, в яких деяких наших братів у Христі... називають слугами НКВС"<sup>67</sup>.

Своє ставлення до розділення українських християнських церков та особисте бачення шляхів їх виходу з гострої кризи висловив наприкінці 1941 р. митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький у своєму архієрейсько-пастирському листі "До високопреосвящених і преосвящених православних архієреїв на Україні і на українських землях". Цей лист був розісланий усім православним владикам, в якому він закликав їх висловити "свою гадку" з приводу того, що "до досягнення наших національних ідеалів треба нам єдності...". Митрополит Шептицький писав: "Між роздорами, що ділять українців, не останнє місце займають релігійні справи, в яких ми тепер поділені, а "...релігійна єдність була б могутнім товчком в досягненні національної єдності".

Варте особливої уваги й те, що заклики до "церковної єдності", "поєднання", на нагальній необхідності яких наполягав глава українських греко-католиків, стосувалися не лише греко-католицько - православних взаємин, а й відносин між самими православними, які, за словами архієпископа Іларіона, виявилися скрізь кинутими "брат на брата"<sup>68</sup>. Глава українських греко-католиків вважав, що для подолання "поділення" українських церков потрібно дуже багато зробити, але чи не найперше "мусимо уступити від усього того, що може бути перешкодою в поєднанні, уступити так далеко, як нам тільки совість дозволяє"<sup>69</sup>.

Більшість православних владик, які в той час через власні суперечності виявилися дуже далекими від справи поєднання двох українських християнських конфесій, проігнорували цього листа. В їхньому розумінні про об'єднання церков могло йтися тільки в контексті "повернення уніатської церкви в лоно Української православної церкви"<sup>70</sup>. Глава Автономної православної церкви митрополит Олексій у листі від 16 червня 1942 р. дипломатично відповів владіці Андрею, що "...може і потрібна на землі ота різноголосоцця і в релігійних поглядах, бо ж не даремно кажуть, що красота заключається в різноманітності"<sup>71</sup>. "Наше поєднання" митрополит Олексій теоретично допускав, оскільки "ніщо не може перешкодити тому в думках", але "практично це поєднання - з точки зору глави АПЦ - могло б здійснитися тільки тоді, коли не буде гріха й ушкодження людської природи". Владика Олексій наголосив, що "тільки Всесильний може всемілостиво дати... чудо-поєднання", про що, з його слів, "можемо молитися"<sup>72</sup>.

Іншою виявилася реакція на цей заклик до обміркування проблеми поєднання українського православ'я і греко-католицизму в єдину церкву архієпископа Автономної православної церкви Пантелеймона (Рудика). Екуменічні ініціативи А.Шептицького він назвав "чисто єзуїтськими" й зауважив: "...Нам знайомі ці єзуїтські методи"<sup>73</sup>.

Оскільки глава Греко-католицької церкви так і не отримав конструктивних відгуків на свій лист-пропозицію до православних владик з приводу церковного поєднання, то він наприкінці 1941 - на початку 1942 рр. звернувся з подібними листами до провідних українських світських діячів з тим, щоб цей заклик був доведений до широких верств громадянства<sup>74</sup>.

У листі до "високоповажного добродія" Степана Скрипника в м. Рівне, датованому 20 січня - 30 березня 1942 р., митрополит Андрей Шептицький наголошував, що "зближення" і "навіть... цілковите з'єднання" православним і вигідніше, аніж греко-католикам, оскільки "кандидатом на престол в Києві може бути православний (автономний. - *У.С.*) чи автокефальний архієрей", і за умови "утворення патріархату" він би "зостав патріархом, з'єднаним вселенською церквою, і наша ціла церковна провінція Галицька була б йому підчинена"<sup>75</sup>. На жаль, цього листа С.Скрипник тоді не отримав, і тому "широкі верстви громадянства" України про наміри, зусилля та сподівання митрополита Андрея Шептицького щодо приведення до об'єднання церков-сестер дізналися лише через десятиріччя<sup>76</sup>.

Конфронтація між Олексієм і Полікарпом, а також церковними течіями, які вони очолювали, помітно загострилася після того як собор єпископів Автономної православної церкви 1 березня 1942 р. ознайомив маси парафіян з "необхідним канонічним роз'ясненням, в зв'язку з ухвалою про приєднання липківського священства в суцільній сані". У ньому, зокрема, наголошувалося, що "...приєднання липківського священства в суцільній сані" є грубим порушенням священних канонів, бо воно того сану не має взагалі. Акцентувалася увага на тому, що "великий гріх перед церквою звершили ті, хто порушив св. канони постановою о "липківцях". Більше того, собор єпископів Автономної православної церкви твердив: "Возстановителі "липківщини" самі стають "липківцями"<sup>77</sup>.

Церковне життя в Києві кінця 1941 - початку 1942 рр. відзначалося конфронтацією автономного єпископа Пантелеймона (Рудика) з Всеукраїнською православною церковною радою (ВПЦР). Непримиренне ставлення єпископа Пантелеймона до УАПЦ відразу після його прибуття до Києва переросло у відкриту ворожнечу, внаслідок якої 11 лютого 1942 р. німецька окупаційна влада розпустила ВПЦР, конфіскувала її майно, а голову П. Рибачука згодом заарештувала<sup>78</sup>.

Як свідчить протокол засідання ВПЦР від 20 грудня 1941 р., головним питанням, яке на ньому обговорювалося, було "визначення погляду єпископа Пантелеймона на його ставлення до Української автокефальної православної церкви".

На цьому засіданні констатувалося, що "Церковна рада УАПЦ не якийсь заново утворений церковний орган, а є єдиний і найвищий керуючий орган церкви, обраний на Всеукраїнському православному церковному соборі ще у 1927 р., який мусів припинити свою роботу і ліквідуватися за вимогою і терором більшовицької влади"<sup>79</sup>. Церковна рада відновила свою діяльність на засадах канонів і статуту, затверджених Всеукраїнським православним церковним собором у 1921 р.<sup>80</sup>. Зазначалося, що "після довгорічного найлютішого нищення святих храмів і священнодіячів більшовицькою владою..., не лишилося жодної української парафії, за винятком декількох так званих церковно-слов'янських, по суті русификаторських". З усього складу священнодіячів УАПЦ (2 митрополити, 36 єпископів та більше 3000 священників) лишилося в живих і поки що зареєстровано лише близько 200 священників<sup>81</sup>.

У таємних німецьких доповідях поліції безпеки та СД члени ВПЦР кваліфікувались як "націонал-українські екстремісти" і "національні екстремісти", які "створили виконавчий орган для політичних цілей". Оскільки "націоналістична тенденція" її діяльності аж ніяк не влаштовувала окупантів, то за ВПЦР відразу було встановлено суворий нагляд<sup>82</sup>.

Один з цих членів - особистий секретар єпископа Пантелеймона, протоієрей М.Івасков - регулярно писав відповідні доповідні записки начальнику особового складу при обербургомістрі м.Києва доктору Боссу. В них

містилася інформація та документи, які підтверджували написане, різні звинувачення на адресу Церковної ради УАПЦ та її діячів<sup>83</sup>. Інформатор не тільки переконував німців, що "єпископ Пантелеймон не може згодитися з національною і політичною роботою... церковної ради", а й стверджував: автономний владика (Пантелеймон. - *Н.С.*) "впевнився також, що замучений більшовиками народ не бажає і не хоче більше ніякої політики". А за те, що "геніальний вождь великого геройського народу та його побідносна армія дали українському народу можливість відпочити", він буде вдячним "культурному і благородному народу і завжди буде молити Бога про дарування рішучої перемоги німецькому світлу над іудейсько-більшовицькою темрявою"<sup>84</sup>.

У доповіді начальника поліції безпеки і СД м. Києва про становище в Київському генеральному окрузі за лютий 1942 р. зазначалося, що "нове загострення відносин між православними напрямками" було викликане появою двох нових єпископів, "висвячених Полікарпом і посланих до Києва". У ній містився детальний аналіз звинувачень, якими обмінювалися противники. Єпископ Пантелеймон звинувачував Українську автокефальну православну церкву в тому, що вона "служить, начебто, лише інтересам українських сепаратистів" і перетворює "церкву в знаряддя політичної пропаганди"<sup>85</sup>. Одночасно, як зазначалось у доповіді, "націоналісти намагаються дискредитувати Пантелеймона", звинувачуючи його в тому, що він "працює на НКВС", є москвофілом і панславистом і "користується для цього кожним зручним випадком"<sup>86</sup>. З доповіді видно, що німців не залишали байдужими ці політичні закиди, але вони фіксували: "...наскільки ці звинувачення дійсно відповідають істині, не можна" до цього часу повною мірою перевірити", й поки "неможливо було достовірно встановити, чи дійсно єпископ Пантелеймон є і нині знаряддям НКВС". Вони вважали "цікавим" те, що противники "використовують як Пантелеймона, так і Олексія", звинувачуваних у симпатіях до Москви, тоді, "коли їм потрібно, а саме для того, щоб усунути нових конкурентів"<sup>87</sup>.

Втручання владних структур у діяльність церков помітно посилилося влітку 1942 р. Було заборонено відправляти богослужіння в релігійні свята, які припадали на будень. Часто заборонялися й недільні богослужіння. У разі невиконання цих вимог людей розганяли, а церкви замикали<sup>88</sup>.

Особливих обмежень та утисків з боку представників влади зазнавали ієрархи і парафіяльне духовенство УАПЦ. Саме таким було їхнє ставлення до єпископів цієї церкви Никанора та Ігоря, коли вони прибули до Києва. Неласка німців була пов'язана з тим, що єпископи розпочали організацію церковно-релігійного життя у всеукраїнському масштабі. За перші три місяці своєї діяльності вони висвятили 103-х священників. Нові автокефальні парафії почали виникати в усіх українських землях. До Києва звідусіль посилалися делегації з проханням взяти їх під свою опіку, висвятити нових священників<sup>89</sup>.

Німецькі донесення про події на окупованих землях, таємні інструкції А. Розенберга рейхскомісару України Е. Коху щодо релігійних справ за 1942 р. рясніють вимогами "заборонити церквам і сектам займатися політикою й робити публічні заяви"<sup>90</sup>, "дозволити існування релігійних громад, але за умови, що вони не займатимуться політикою"<sup>91</sup>.

Якщо у вересні 1941 р. у німецькому таємному циркулярі зазначалося, що "Українська автокефальна церква, так само, як і конфесійні об'єднання, дозволена з тим, що вони не займатимуться політикою"<sup>92</sup>, то вже 4 лютого 1942 р. начальник поліції безпеки та СД у донесенні про події в СРСР твердив, що "ще одним інструментом української національної політики є Українська автокефальна церква"<sup>93</sup>.

Виконуючи вказівки А.Розенберга про сприяння антиросійським настроям в Україні, німецькі окупаційні служби певний час підтримували автокефальний рух. Коли ж він виявив ознаки самодостатності й некерованості, то німці більше прихильності почали виявляти Автономній православній церкві<sup>94</sup>.

11 квітня 1942 р. у вузькому колі наближених А.Гітлер виклав своє бачення перспектив релігійної політики, яке зводилося до наступних позицій: насильницьке дроблення церков, примусова зміна характеру вірувань населення окупованих районів, заборона "влаштування об'єднаних церков для скільки-небудь значних російських територій". "Нашим інтересам, - зазначав Гітлер, - відповідало б таке становище, за якого б кожне село мало б власну секту, де розвивалися б свої особливі уявлення про Бога. Навіть якщо у цьому випадку в окремих селах виникнуть шаманські культи, подібні до негритянських чи американо-індіанських, то ми могли б це тільки вітати, оскільки це лише збільшило б кількість факторів, які дробили б російський простір на малі одиниці"<sup>95</sup>.

8 травня 1942 р. під час наради А.Гітлера з М.Борманом та А.Розенбергом відзначалося, що на зайнятих східних землях "самі по собі" виникають значні релігійні об'єднання, які потрібно використовувати та контролювати. Тоді ж було вирішено не видавати закону про релігійну свободу, а доручити рейхскомісарам "Остланда" й "України" здійснити від свого імені заходи з віротерпимості. Фюрер підкреслив, що "...після війни він вдасться до відповідних заходів проти церкви. Він вірить, що своїм авторитетом зможе зробити те, що іншим пізніше важко буде здійснити"<sup>96</sup>.

На виконання цих рішень 13 травня 1942 р. А.Розенберг дав письмові вказівки рейхскомісарам реалізувати відповідні заходи, спрямовані на обмеження діяльності релігійних організацій. Основні їх положення зводилися до 4-х пунктів: "1. Релігійним групам категорично заборонялося займатися політикою. 2. Релігійні групи мали бути розділеними за національними та територіальними ознаками. При цьому національна ознака повинна була особливо суворо дотримуватися при підборі керівництва релігійними групами. Територіально ж релігійні об'єднання не повинні були виходити за кордони генерал-округу, тобто приблизно, якщо це стосувалося Православної церкви, то за межі однієї єпархії. 3. Релігійні спільноти не повинні були заважати діяльності окупаційних властей. 4. Особлива пересторога рекомендувалася щодо Російської православної церкви як такої, що є носієм ворожої Німеччині російської національної ідеї"<sup>97</sup>.

За цією інструкцією, структура церкви у рейхскомісаріаті "Україна" мала відповідати території генеральних округів. У кожному такому округу, а всього їх було шість, мала існувати окрема церковна одиниця, очолювана єпископом або іноді двома єпископами від різних церков. Виконуючи інструкцію А.Розенберга, заступник рейхскомісара Коха Даргель своїм розпорядженням від 9 червня 1942 р. обмежив структуру обох церков до одиниць, які відповідали території окремих генеральних округів. Ієрархію православних церков про це рішення було повідомлено 1 жовтня 1942 р.<sup>98</sup>.

Згідно з цим розпорядженням, митрополит Полікарп не визнавався главою Української автокефальної православної церкви, а митрополит Олексій - Автономної православної церкви. Вони були поставлені на один рівень з іншими єпископами. Кожен православний єпископ ставав особисто відповідальним за свої дії перед генеральним комісаром округу. Розпускалися синоди православних церков, а генеральні комісари отримували право поставляти й усувати єпископів. Висвячення в сан священників повністю залежало від дозволу генеральних комісарів<sup>99</sup>. У цій інструкції Даргеля суворо ви-

магалось: "...Відтепер треба дотримувати рівноваги позицій обох церков. З цієї причини треба у відповідний спосіб протистояти будь-якому об'єднанню"<sup>100</sup>.

Розпорядження рейхскомісара України "Про правні відношення релігійних організацій" від 1 червня 1942 р., яким формально оголошувалася свобода релігії та релігійних інституцій, насправді виявилось документом, що заперечував їх дійсну свободу. Зміст розпорядження віддзеркалив основні принципи ставлення німецьких окупаційних структур до релігійних організацій. Усі релігійні інституції зобов'язувалися: у 3-місячний термін пройти відповідну реєстрацію (§ 1), заснування нових релігійних товариств могло відбуватися лише з дозволу рейхскомісара (§ 2), склад їх правлінь ставився в залежність від політичної лояльності до існуючої влади кожного його потенційного члена (§ 3), релігійні громади зобов'язувалися обмежити свою діяльність виключно релігійною сферою (§ 3). Друга позиція § 5 декларувала: "Рейхскомісар може розв'язати (розпустити. - *Н.С.*) релігійне товариство, якщо його діяльність не обмежується до виконання релігійних завдань або загрожує публічному порядку і безпеці"<sup>101</sup>. Цілком зрозуміло, що, згідно з цим розпорядженням, релігійне життя в Україні потрапляло в цілковиту залежність від вищих чиновників окупаційної влади.

Зауважимо, що ієрархія обох православних церков негативно відреагувала на грубе втручання німецької окупаційної влади у традиційну для православ'я систему організації церковного життя. Це відразу віддзеркалилося в таємних аналітичних доповідях служби безпеки і СД. 1 грудня 1942 р. в одній з них містилася інформація про те, що автономний архієпископ чернігівський Симон (Івановський), засуджуючи цей німецький указ, наголошував: "...Подібні заходи вступають у протиріччя із законом Православної церкви і є втручанням громадянського управління у канони. Це може призвести до припинення існування Православної церкви, і в церковному житті настануть анархія та смута"<sup>102</sup>.

Архієпископ Пантелеймон (Рудик), висловлюючи подібну оцінку цього розпорядження німецьких властей, додав, що заборона церкві мати синод "рівнозначна забороні Православної церкви. Не можна одночасно визнавати церкву та забороняти її, встановлені століттями, канонічні правила"<sup>103</sup>. Цей архієрей Автономної православної церкви наголошував: "У такому випадку церква буде змушена діяти нелегально, інакше кажучи, таємно тримати синод, рахуючись із небезпекою бути переслідуваною і тим поставленою у вороже становище щодо німецького правління"<sup>104</sup>.

Всупереч діям окупантів, спрямованих на підтримку розколу православ'я в Україні та повного його підпорядкування своїм політичним інтересам, у середовищі ієрархії обох напрямів почала поступово превалювати доцентрова тенденція. Вона виникла з усвідомлення частиною провідників цих конфесій повної безперспективності стану розділення церков, дискредитаційного впливу на православне середовище взаємних претензій і звинувачень<sup>105</sup>.

9 травня 1942 р. адміністратор УАПЦ митрополит Полікарп звернувся до глави АПЦ митрополита Олексія з листом, в якому висловив пропозицію про припинення розбрату. Глава Автономної православної церкви хоча й не висловився за це, але відповів, що "наш собор твердо став на шлях автокефалії"<sup>106</sup>. По суті, це була відмова від конструктивного діалогу з ієрархією УАПЦ щодо пошуків шляхів поєднання церков.

Невдовзі ставлення митрополита Олексія до подій православного церковного життя в Україні помітно змінилось, і вже 29 червня 1942 р. він писав митрополитові Полікарпу, що обидві сторони витримали іспит на "українця", вже пора припинити поділ на "українців" і "москалів". Він відзначав, що "останніх уже немає", "всі вміємо сваритися, а тому треба показати, що ми

вміємо і в злагоді жити". Митрополит Олексій пропонував ієрархам Української автокефальної православної церкви: "...десь зібратися на спільну нараду..., на тій нараді все можна обговорити і дійти до якогось ладу. Йдучи на цю нараду, не треба думати про підпорядкування одному другому: коли треба буде, можна зректись того, що нині маємо, аби тільки для св. церкви користь була"<sup>107</sup>.

На початку жовтня 1942 р. німці заборонили проведення скликаного митрополитом Полікарпом собору єпископів у м. Луцьку. Тоді єпископи УАПЦ провели собор неофіційно, ухваливши шляхом "приватних бесід" кілька важливих рішень, серед яких одним з найголовніших було про спосіб об'єднання церков. Спеціально створена комісія виробила проект ухвали, а архієпископ Никанор і єпископ Мстислав, послані як делегати від цього собору до митрополита Олексія (Громадського) в Почаїв, змогли переконати останнього в необхідності такого кроку. 8 жовтня 1942 р., після нетривалих переговорів у Почаєві, митрополит Олексій, архієпископ Никанор і єпископ Мстислав підписали "Акт поєднання"<sup>108</sup>.

Рекомендувалося по всіх православних церквах України відслужити молитви за "дар взаємного розуміння та об'єднання"<sup>109</sup>.

12 жовтня 1942 р. повідомлення про церковне об'єднання було надіслане до рейхскомісаріату<sup>110</sup>, а 18 жовтня у кафедральному соборі м. Луцька було оголошено "Акт поєднання" й відправлено молебень.

Однак проти цього церковного об'єднання рішуче виступила група єпископів Автономної православної церкви на чолі з єпископом Пантелеймоном (Рудиком), яка вважала "липківців" еретиками, а "Луцьку ієрархію" з її головою митрополитом Полікарпом - "розколоучителями"<sup>111</sup>. Ними був ухвалений меморандум, в якому містилася вимога до митрополита Олексія "зняти свій підпис з так званого "акта поєднання"<sup>112</sup>. Засобом тиску на митрополита Олексія за "самовладні" дії з об'єднання церков стала пропозиція, висловлена в меморандумі главі АПЦ, "зложити з себе звання екзарха усієї України аж до рішення Всеукраїнського церковного собору"<sup>113</sup>. Під тиском архієреїв Автономної православної церкви митрополит Олексій був змушений заявити, що "канонічне рішення і оформлення справи об'єднання припиняються до скінчення війни, а акт від 8.X. цього року завішується до розглянення його на першому після війни соборі єпископів екзархату"<sup>114</sup>.

29 жовтня 1942 р. Кременецька духовна консисторія розіслала по підпорядкованих їй парафіях листа з інформацією про те, що акт від 8 жовтня - лише проект об'єднання церков. У ньому зазначалося, що такі важливі справи можуть бути здійснені тільки за згодою всього єпископату і "до часу затвердження акта поєднання нашими владиками... положення нашої св. церкви зостається в попередньому стані"<sup>115</sup>.

Відкликання митрополитом Олексієм свого рішення про об'єднання церков було не лише результатом тиску на нього з боку архієреїв Автономної православної церкви, а й того, що "почаївське поєднання" викликало негативну реакцію з боку німецької влади. У німецькій доповіді про становище та настрої населення в Україні зазначалося, що "проведення цього акта у життя... було б значним кроком вперед у створенні національної церкви, яка б охопила всю Україну"<sup>116</sup>. Самочинна поєднавча акція представників ієрархії двох церковних напрямів викликала не тільки категоричне неприйняття німців, а й відповідні дії з їхнього боку<sup>117</sup>.

23 жовтня 1942 р. до рейхскомісаріату був викликаний митрополит Олексій, якому вкотре нагадали, що церква мусить бути аполітичною, а на майбутнє рекомендували вирішувати важливі питання церковного життя "у порозумінні з владою"<sup>118</sup>.

До рейхскомісаріату в м. Рівне був викликаний також єпископ Мстислав<sup>119</sup>, де йому було заявлено, що німецька адміністрація, ставлячись в принципі позитивно до об'єднання церковних напрямів, не може погодитися з рішеннями "почаївського поєднання", оскільки воно є результатом забороненого зібрання єпископів<sup>120</sup>. У цій бесіді заступник Коха Даргель заявив, що акт об'єднання церков незаконний, а Всеукраїнський церковний собор стане можливим тільки після закінчення війни. З притиском зазначалося, що влада подбає, щоб єпископи, які підписали акт, були усунені від управління церквою<sup>121</sup>.

Протягом листопада 1942 р. митрополит Полікарп підтримував контакти з митрополитом Олексієм шляхом листування, а 11 - 12 числа відбулася їхня зустріч, під час якої було остаточно з'ясовано питання особистого ставлення владик до об'єднання церков. Митрополит Олексій не відмовлявся від угоди, але трактував її тільки "як проект поєднання", а своє ставлення до угоди поставив у залежність від відповідей "своїх єпископів для представлення німецькій владі цілої справи"<sup>122</sup>. Остаточна його відмова від "акта поєднання" церков сталася після зустрічі з представниками німецької влади 27 листопада 1942 р. Про неї владика Олексій повідомив архієреїв Автономної православної церкви спеціальним листом від 15 грудня 1942 р. Його зміст не тільки висвітлює тогочасну позицію архіпастиря АПЦ щодо питання об'єднання церков, а й те, що саме вища цивільна влада остаточно перекреслила можливість його здійснення, заборонивши "собор єпископів екзархату", на якому нібито планувалося вирішити це складне й відповідальне питання. На вимогу німців, "канонічне рішення й оформлення справи об'єднання" припинялося "до скінчення війни, коли визволиться вся Україна та запанує в ній спокій"<sup>123</sup>. Чи не єдиним "здобутком" цієї аудієнції було те, що "представник влади" погодився з аргументами митрополита Олексія про "неправильність найменування нашої церкви "автономною" й тим, що надалі "вона повинна називатися "Екзаршою православною українською церквою"<sup>124</sup>. Зазначимо лише, що ця назва Православної церкви автономного напрямку так і не прижилася.

Тиск німецької адміністрації, спрямований на протидію об'єднанню церков, здійснювався на всіх архієреїв двох православних церковних напрямів. Владиці Никанору в Києві ще до його від'їзду на жовтневий собор у м. Луцьку було висунуто вимогу не підпорядковуватися митрополитові Полікарпу як адміністратору Української автокефальної православної церкви. Архієпископу Михайлу в Миколаєві німецькі чиновники 12 листопада 1942 р. заявили, що акт від 8 жовтня 1942 р. німецька влада не визнає, а церкви вона сама об'єднає після війни<sup>125</sup>. Владику Михайла було повідомлено: митрополити Полікарп і Олексій позбавлені права втручатися в церковне життя інших генерал-комісаріатів, а єпископи відповідають за свої дії перед генерал-комісарами відповідних округів.

3 листа генерал-комісара Житомирського генерального округу до єпископів автономного церковного напрямку Леонтія та Євлогія дізнаємося, що "...німецьке управління бажає єдності українських церков і припинення церковних чвар, але воно гадає, що час для цього настане лише тоді, коли вся Україна буде звільнена й утихомирена". У ньому також наголошувалося, що "в жодному разі не може німецьке управління працювати з єпископами, які виявляють неслухняність, наприклад з тими, що з політичних міркувань беруть участь у недозволених зібраннях єпископів". У цьому листі вимагалось призначати священників тільки після попередньої ухвали гебітскомісарів, а в разі потреби усувати з посади священників, "які діють на шкоду німецьким інтересам". Досить симптоматичною була кінцівка цього документа, яка, власне,

з'ясовує, яку основну функцію, на думку німецької влади, повинні були виконувати ці єпископи: "Перемога німецької імперії - вищий заповіт у сучасний момент. Моліться з дорученою вам паствою за успіх німецької зброї"<sup>126</sup>.

Останнім з православних ієрархів України, хто робив спроби перешкодити німецькій владі звести нанівець усю поєднавчу діяльність частини православних владик, був митрополит Полікарп. 7 грудня 1942 р. він надіслав до рейхскомісара листа, в якому висловив рішучий протест щодо порушення владою церковних канонів, розділення церков по генерал-комісаріатах і підпорядкування релігійного життя урядуванню німецьких чиновників. Відповіді на цього листа він так і не отримав. 6 січня 1943 р. митрополит Полікарп написав листа автокефальним єпископам, в якому наполягав, що їм "...залишається бути вірними ідеї автокефальности Української православної церкви та в цій ідеї усвідомляти духовенство і вірних". Владика запевнив, що "...з противниками цієї ідеї, як би вони не називались - чи автономістами, чи екзархістами - ми не знайдемо спільної мови, але хто з них хоче не на словах, а на ділі поєднання з нами, для миру церковного і добра віруючого народу, з тим радо будемо співпрацювати, не чекаючи колишнього "собору єпископів екзархату"<sup>127</sup>.

Іншу позицію у справі досягнення церковної єдності зайняла більша частина ієрархів Автономної православної церкви. Своєрідним демаршем, спрямованим проти поєднавчої роботи ієрархії УАПЦ, стала діяльність ініціативної групи АПЦ, очолюваної єпископами Пантелеймоном, Веніаміном і Дмитрієм, яка мала на меті вирішити питання про церковне об'єднання іншим способом. Ці православні ієрархи вважали, що його можна досягти шляхом "об'єднання Православної церкви під юрисдикцією загальногерманського митрополита"<sup>128</sup>. Ще у серпні 1942 р. (у розпал міжконфесійного конфлікту) ця ініціативна група надіслала офіційного листа до владики берлінського Серафима (Ляде)<sup>129</sup>, де містився запит про можливість канонічного підпорядкування йому автономного православного напрямку. У разі реалізації цього задуму, з точки зору його авторів, "було б відкинуте звинувачення Православної церкви у приналежності до Москви і були б полегшені зносини між церквою та німецьким управлінням"<sup>130</sup>.

Відповідь архієрея Російської закордонної церкви зацікавлені особи отримали пізніше, вже після спроби поєднання церков, у жовтні 1942 р. У листі-відповіді владика Серафим висловив готовність сприяти такому об'єднанню, й одночасно рекомендував: "...Щоб дати такому об'єднанню законні засади", необхідно "зв'язатися з імперським комісаром України і заявити йому, що вони не бачать ніяких можливостей подальшого співробітництва з Олексієм після того, як до нього приєднався Полікарп і його церква, яка переслідує більша політичні, ніж церковні цілі і підтримує зв'язок з вороже налаштованими до німців колами"<sup>131</sup>.

Варта уваги наступна деталь: владика Серафим затримку відповіді на лист єпископів АПЦ пояснив тим, що певні застереження спочатку змушували його "утриматися від позитивної відповіді"<sup>132</sup>. Вірогідно, що цими "застереженнями" могли бути консультації з особами, які дали згоду на запит митрополита тоді, коли дві православні конфесії самочинно вдалися до спроби поєднання. Вона, викликавши негативну оцінку німецької окупаційної влади, спонукала відповідних осіб до пошуків альтернативних варіантів влаштування діяльності православних конфесій<sup>133</sup>. Зазначимо, що наміри ініціативної групи АПЦ так і не були реалізовані, оскільки німецька адміністрація віднайшла оптимальний для себе вихід зі скрутного становища - зламала традиційну для Православної церкви систему організації й підпорядкувала все духовенство безпосередньо чинній владі.

Аналіз етноконфесійної політики Третього рейху й особливостей церковно-релігійних процесів в окупованій Україні упродовж 1941 - 1942 рр. дає можливість зробити такі висновки.

Антигуманна й цинічна за своєю суттю, вона була зорієнтована на виконання наступних основних завдань: підтримка релігійного руху як ворожого більшовизму; встановлення жорсткого контролю за діяльністю релігійних організацій; сприяння зовнішній і внутрішній руйнації традиційних церковних структур та їхній атомізації; недопущення створення уніфікованих церков; максимальне використання релігійних об'єднань в інтересах Німеччини й подальша примусова заміна християнської віри на нехристиянську неоязичницьку.

Реалізації цієї програми певним чином сприяло те, що провідні українські церковні лідери і важливі православні центри опинилися в глибокому німецькому тилу, були підконтрольними й загалом керованими. Сприятливою для німців виявилася й та обставина, що практично відразу, в перші дні окупації ними українських земель, в православному середовищі почали складатися різні, діаметрально протилежні концепції інституалізації Православної церкви<sup>134</sup>.

Один з пріоритетів етноконфесійної політики німців полягав у сприянні антиросійським настроям в Україні, дерусифікації Православної церкви, що вважалося важливим засобом дроблення й антагонізації церковних напрямів.

Окупаційна німецька адміністрація не просто пасивно допустила, а й певним чином посприяла утворенню на українських землях двох православних напрямів, які перебували в юрисдикції різних релігійних центрів. Автономна православна церква канонічно підпорядковувалася Московській патріархії Російської православної церкви, а Українська автокефальна православна церква - Варшавській митрополії Православної церкви в Генеральному губернаторстві. Канонічно-юрисдикційна залежність двох українських православних церков від зарубіжних релігійних центрів, які перебували у стані конфронтації, об'єктивно сприяла ускладненню православного церковного життя, створювала перешкоду на шляху до об'єднання церков.

Німецька адміністрація ефективно протидіяла перетворенню Києва на центр українського православного церковного життя, виокремленню із середовища православної ієрархії безперечного лідера, який був би здатний очолити рух за відновлення самостійної Київської митрополії.

Спочатку німецькі окупанти певною мірою толерували український православний автокефальний рух. Коли ж він чітко виявив ознаки самодостатності, некерованості, сприяння розвитку українського політичного сепаратизму, то німці більшу прихильність почали виявляти до Автономної православної церкви.

Головними причинами фаворизування німецьким окупаційним режимом саме цієї конфесії була підкреслена лояльність її верхівки щодо чинного політичного режиму, керованість ієрархії, дистанціювання від національно-визвольного руху, переважно негативне ставлення до невідкладного об'єднання церков.

<sup>1</sup> Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.3833. - Оп.2. - Спр. 107. - Арк. 2, 2 зв.

<sup>2</sup> Дублянський А., протоієрей. Тернистим шляхом життя митрополита Никанора Абрамовича. До 20-ліття архіпастирського служіння. 1942 - 1962. - Лондон, 1962. - 80 с; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4-х тт. - К., 1998. - Т.4. - Ч. 1,2. - 381 а, 416 с.; Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української греко-православної церкви в Канаді: У 5-ти тт. - Вінніпег, 1984. - Т.1. - 616 с

<sup>3</sup> Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. — 660 с; Міненко Т. Православна церква в Україні під час Другої світової війни. — Вінніпег, Львів, 2000. — Т. 1. — 392 с.

<sup>4</sup> Васильєва О. Жребий митрополита Сергея Воскресенского // Наука и религия. — М., 1995. — № 5; Одинцов М. Хождение по мукам 1930 — 1938 // Наука и религия. — М., 1990. — № 7; Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве: государственные-церковные Отношения в СССР в 1939 — 1964 годах. — М., 1999.

<sup>5</sup> Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. — Полтава, 1977. — 125 с; Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Укр. іст. журн. — 1998. — № 3. — С 73-81; Борщевий В. Українське церковне відродження на Волині (40-ві рр. XX ст.). — Луцьк, 2000. — 254 с.

<sup>6</sup> ЦДАВО України. — Ф.3833. — Оп.2. — Спр. 107. — Арк. 2.

<sup>7</sup> Див.: Коваленко М.І. Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих територіях // Літопис Української повстанської армії. — Торонто, 1989. — Т.1: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн.1: Початки УПА: Документи і матеріали. — С 87.

<sup>8</sup> Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів / Упоряд. і передм. В.Косика. — Львів, 1997. — Т.1. — С 301-303.

<sup>9</sup> Там само. — С 344.

<sup>10</sup> Там само. — С 362.

<sup>11</sup> Ставлення нацистів до християнства було так сформульоване М.Борманом у листі (грудень 1941 р.), адресованому всім гауляйтерам: «Национал-социалистичні і християнські ідеї несумісні... Якщо в майбутньому наша молодь нічого не буде знати про християнство, доктрини якого багато в чому поступаються нашим, християнство зникне саме собою». Див.: Нюрнбергський процес: Сборник материалов. В 2-х тт. — М., 1955. — Т.2. — С.511.

<sup>12</sup> Докл. про це див.: Энциклопедия Третьего рейха. — М., 2000. — С. 404-406; Гудрик-Кларк Н. Окультизм корни нацизма: Тайные арийские культы и их влияние на нацистскую идеологию. — СПб., 1996. — С. 209; Коваленко М.І. Назв, праця. — С. 81; Нюрнбергський процес: Сборник материалов. — Т. 2. — С. 508.

<sup>13</sup> Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1062. — Арк. 16-17; ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 474. — Арк. 378-387.

<sup>14</sup> ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 475. — Арк. 214; Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 15.

<sup>15</sup> ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 90. — Арк. 14, 16.

<sup>16</sup> Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). — Ф. Р. 281. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 34, 34 зв., 48-50.

<sup>17</sup> Савчук С, Мулик-Луцук Ю. Історія Української греко-православної церкви в Канаді. У 5-ти тт. — Вінніпег, 1984. — Т.1. Київська церковна традиція українців Канади. — С 476-523.

<sup>18</sup> І. Власовський з цього приводу писав, що «гітлерівська адміністрація, радіючи розколу в церкві, підтримала його». (Власовський І. Митрополит Олексій Громадський: 1943-1963) // Українське Православне слово. — 1963. — № 9. — С 8.

<sup>19</sup> Докладніше про це див.: Савчук С, Мулик-Луцук Ю. Назв, праця. — Т. 1. — С 496-509.

<sup>20</sup> Українські допомогові комітети, які здійснювали захист інтересів українського населення на теренах Генерального губернаторства, були низовими ланками легального Українського центрального комітету (УЦК), очолюваного відомим ученим Володимиром Кубійовичем. Докл. про них див.: Енциклопедія українознавства. Заг. частина / За ред. В. Кубійовича. Перевид. в Україні. — К., 1995. — Т.2. — С 580-581.

<sup>21</sup> Савчук С, Мулик-Луцук Ю. Назв, праця. — Т.1. — С 482-485.

<sup>22</sup> Там само. — С 486-493.

<sup>23</sup> Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4-х тт. — К., 1998. — Т.4. — 4.2. — С 205; Дублявський А, протоіерей. Тернистим шляхом життя митрополита Никанора Абрамовича: До 20-ліття архіпастирського служіння. 1942 — 1962. — Лондон, 1962. — С 25.

<sup>24</sup> Мартирологія українських церков. В 4-х тт. — Торонто, Балтимор, 1987. — Т.1. Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор, і ред: О. Зінкевич, О. Воронін. — С 678.

<sup>25</sup> Там само. — С 678-679.

<sup>26</sup> Цыпин В., протоіерей. История Русской церкви: 1917 — 1997. — М., 1997. — С.277.

<sup>27</sup> Історія релігії в Україні: У 10-ти тт. — К., 1999. — Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А.Колодного, В. Климова. — С. 409.

<sup>28</sup> Мартирологія українських церков. — Т.1. — С. 681-683.

<sup>29</sup> Бурко Д. Українська автокефальна Православна церква — вічне джерело життя. — Бавнд-Брук, 1988. — С 200, 206.

<sup>30</sup> Волинь. — 1941. — 7 верес.

<sup>31</sup> Див.: Савчук С, Мулик-Луцук Ю. Назв, праця. — Т.1. — С 506-508.

<sup>32</sup> ДАРО. — Ф. Р. 281. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 48-50.

<sup>33</sup> ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 474. — Арк. 329.

<sup>34</sup> Там само. — Ф. 1871. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 1.

<sup>35</sup> Власовський І. Назв, праця. — Т.4. — 4.2. — С 212.

- <sup>36</sup> Там само. - С. 213.
- <sup>37</sup> ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 11, 11 зв.
- <sup>38</sup> Докл. про це див.: ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 474. - Арк. 334 - 337, 471, 473, 474.
- <sup>39</sup> ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 90. - Арк. 19.
- <sup>40</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 474. - Арк. 471, 473.
- <sup>41</sup> Рівненський краєзнавчий музей (далі - РКМ), 836/4 /VIII Д 1621.
- <sup>42</sup> Там само. - 7469 / VIII Д 2141; 7468 / VIII Д 2142.
- <sup>43</sup> Там само. - 7469 / VIII Д 2141.
- <sup>44</sup> Там само. - 836/4/ VIII Д 1621.
- <sup>45</sup> ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 43.
- <sup>46</sup> Там само.
- <sup>47</sup> РКМ, 836/4 / VIII Д 1621.
- <sup>48</sup> Там само.
- <sup>49</sup> ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 42.
- <sup>50</sup> Там само. - Арк. 42, 43.
- <sup>51</sup> Там само. - Арк. 46.
- <sup>52</sup> Там само. - Арк. 44.
- <sup>53</sup> Там само. - Арк. 43.
- <sup>54</sup> РКМ, 836/4 / VIII Д 1621; ДАРО. - Ф. Р. 204. - Оп. 11. - Спр. 10. - Арк. 17, 17 зв.
- <sup>55</sup> Див.: РКМ, 7467/ VIII Д 2143; Там же, 7466 / VIII Д 2144; 7469/ VIII Д 2141; 836/4 / VIII Д 1621.
- <sup>56</sup> Волинь. - 1942. - 29 січ.
- <sup>57</sup> Там само.
- <sup>58</sup> РКМ, 7469 / VIII Д 2141.
- <sup>59</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 475. - Арк. 2.
- <sup>60</sup> Там само. - Спр. 476. - Арк. 622-623; 229; Спр. 474. - Арк. 396-398, 378-387.
- <sup>61</sup> ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 3, 3 зв; Арк. 4, 4 зв.
- <sup>62</sup> РКМ, 836/4 / VIII Д 1621.
- <sup>63</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 475. - Арк. 247; Спр. 476. - Арк. 966.
- <sup>64</sup> РКМ, 7467/ VIII Д 2143.
- <sup>65</sup> Там само. - 7468 / VIII Д 2142.
- <sup>66</sup> Там само. - 836/4 / VIII Д 1621.
- <sup>67</sup> ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 48-50.
- <sup>68</sup> Там само. - Арк. 50.
- <sup>69</sup> Там само. - Арк. 34, 34 зв.
- <sup>70</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 90. - Арк. 7.
- <sup>71</sup> Див.: Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: церква і церковна єдність: Документи і матеріали. 1899-1944: У 2-х тт., 3-х кн. - Львів, 1995. - Т.1. - С. 436.
- <sup>72</sup> Там само. - С 436.
- <sup>73</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 474. - Арк. 621.
- <sup>74</sup> Див.: Величківський М. Сумні часи німецької окупації (1941-1944 роки) // Визвольний шлях. - 1965. - № 2. - С 159; № 4. - С. 399-400; ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 34, 34 зв.; Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність: церква і церковна єдність: Документи і матеріали. 1899 - 1944. - Т.1. — С 400-401.
- <sup>75</sup> ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 34.
- <sup>76</sup> "Треба нам єдності..." // Людина і світ. - 1993. - № 4 - 5. - С 2-3.
- <sup>77</sup> ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 4, 4 зв.
- <sup>78</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 474. - Арк. 329, 337.
- <sup>79</sup> Мартирологія українських церков. - Т.1. - С. 694.
- <sup>80</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 474. - Арк. 329, 332.
- <sup>81</sup> Мартирологія українських церков. - Т.1. - С 694.
- <sup>82</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 474. - Арк. 329, 332, 333, 337, 385, 386, 387.
- <sup>83</sup> Там само. - Арк. 378-387, 396-398.
- <sup>84</sup> Там само. - Арк. 387.
- <sup>85</sup> Там само. - Арк. 458.
- <sup>86</sup> Там само. - Арк. 475.
- <sup>87</sup> Там само.
- <sup>88</sup> Мартирологія українських церков. - Т.1. - С 674; Власовський І. Назв, праця. - Т.4. - 4.2. - С 237-238.
- <sup>89</sup> Докладніше про це див.: Дублянський А. Назв, праця. - С 36-42; Мартирологія українських церков. - Т.1. - С. 710-719.
- <sup>90</sup> Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. - С 295.
- <sup>91</sup> Там само.
- <sup>92</sup> Там само. - С 530.
- <sup>93</sup> Там само. - С 555.
- <sup>94</sup> ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 534. - Арк. 23; Відродження УАП церкви в рр. 1941 - 1943 // Українське Православне Слово. - 1962. - № 2. - С 5.

- <sup>95</sup> Цит. за: Шкаровский М.С. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве: государственные-церковные отношения в СССР в 1939 - 1964 годах. - М., 1999. - С. 141.
- <sup>96</sup> Там само. - С. 142.
- <sup>97</sup> Там само.
- <sup>98</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 475. - Арк. 695.
- <sup>99</sup> ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 4, 5.
- <sup>100</sup> Коси/с В. Назв. праця. - С. 331.
- <sup>101</sup> Мартирологія українських церков. - Т.1. - С. 747-748.
- <sup>102</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 475. - Арк. 696.
- <sup>103</sup> Там само.
- <sup>104</sup> Там само.
- <sup>105</sup> ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 90. - Арк. 18.
- <sup>106</sup> ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 44.
- <sup>107</sup> Власовський І. Назв. праця. - Т.4. - 4.2. - С. 241-242.
- <sup>108</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 476. - Арк. 967.
- <sup>109</sup> ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 1, 2; ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 476. - Арк. 972-974.
- <sup>110</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 476. - Арк. 967-968.
- <sup>111</sup> Там само.
- <sup>112</sup> Мартирологія українських церков. - Т.1. - С. 733.
- <sup>113</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 476. - Арк. 97; Спр. 475. - Арк. 704.
- <sup>114</sup> Там само. - Арк. 700 - 701.
- <sup>115</sup> Там само. - Арк. 701.
- <sup>116</sup> Там само. - Спр. 476. - Арк. 968.
- <sup>117</sup> Там само. - Арк. 964 - 974.
- <sup>118</sup> Там само. - Спр. 475. - Арк. 702-704.
- <sup>119</sup> Вірогідно, що єпископа Мстислава змусили подати у відповідну окупаційну установу "конфіденційну записку" про те, "чому в дійсності ці переговори велись з Олексієм". З неї стає зрозумілим, що ієрархія УАПЦ мала серйозні сумніви щодо реальності церковного поєднання, але чи не найважливішим для неї було добитися заяви саме від митрополита Олексія про те, що "надалі між обома церквами різниці у канонічному відношенні не буде", тобто відмови від тверджень про неканонічність "полікарпівців". Так планувалося не тільки відняти в Автономній церкві цей найсильніший аргумент - "козир" у міжконфесійній боротьбі у разі незгоди на об'єднання церков "Пантелеймона і деяких союзних з ним єпископів", а й «тяжко скомпрометувати», а отже - "звільнитися від противника Олексія". (ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 476. - Арк. 966-969).
- <sup>120</sup> ЦДАГО України. - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 176. - Арк. 78.
- <sup>121</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 476. - Арк. 969-970.
- <sup>122</sup> Власовський І. Назв. праця. - Т.4. - 4.2. - С. 246.
- <sup>123</sup> Мартирологія українських церков. - Т.1. - С. 735.
- <sup>124</sup> Там само.
- <sup>125</sup> Дублінський А. Назв. праця. - С. 48.
- <sup>126</sup> ДАРО. - Ф. Р. 281. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 4, 5.
- <sup>127</sup> Власовський І. Назв. праця. - Т.4. - 4.2. - С. 247.
- ігв ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 475. - Арк. 686.
- <sup>129</sup> Серафим (Ляде) був одним з ієрархів Російської православної церкви за кордоном (Російської закордонної церкви), заснованої представниками російської церковної еміграції восени 1921 р. у Сремських Карлових (Югославія). Ця церква займала непримириму позицію щодо радянської влади і Російської православної церкви. Владика Серафим у Німеччині вважався головним експертом у справах радянської церковної політики.
- <sup>130</sup> ЦДАВО України. - Ф. 3676. - Оп. 4. - Спр. 475. - Арк. 686.
- <sup>131</sup> Там само.
- <sup>132</sup> Там само.
- <sup>133</sup> Вірогідно, що ідея канонічного підпорядкування православних парафій етнічних українських земель владі Серафиму і створення "Німецької автокефальної православної церкви" належала гетьману Павлу Скоропадському й особам з його найближчого оточення. План її організації містився в "Меморандумі гетьмана Скоропадського та повідомленні гетьманської управи у Берліні про стан Православної церкви у великій Німеччині та бажані зміни в ній" (ЦДАВО України. - Ф. 3833. - Оп. 2. - Спр. 107. - Арк. 2, 2 зв.).
- <sup>134</sup> Стоколос Н. Роздоріжжя. Про дискусії навколо шляхів розвитку православ'я на початку гітлерівської окупації України // Людина і світ. - 2002. - № 1. - С. 47-54.

## Резюме

У статті розглядаються питання конфесійної політики німецької окупаційної адміністрації в роки Другої світової війни.

The questions of the German administration confessional policy in the Second World War years are being examined in the article.